

Arkadiusz MACHNIAK

Instytucje Nauk o Polityce

Uniwersytet Rzeszowski

machniakarkadiusz@gmail.com

<http://orcid.org/0000-0002-8092-9973>

<https://doi.org/10.34739/dsd.2023.02.07>

MISJA ISAF W AFGANISTANIE JAKO PRZYKŁAD OPERACJI REAGOWANIA KRYZYSOWEGO I WYMUSZANIA POKOJU

ABSTRAKT: Atak na WTC w Nowym Jorku 11 września 2001 r. stanowi przełom w historii terroryzmu i konfliktów współczesnego świata. Był bezprecedensowym przykładem ataku asymetrycznego dokonanego przez stronę słabszą na hipermocarstwo aspirujące do odgrywania dominującej roli w polityce współczesnego świata. Zamach terrorystyczny w Nowym Jorku wymusił powstanie międzynarodowej koalicji antyterrorystycznej, która rozpoczęła interwencję zbrojną w Afganistanie celem likwidacji siatki terrorystycznej Al-Kaidy oraz popierających ją talibów. Podstawy operacji ISAF gwarantowały zapisy porozumienia zawartego w Bonn w grudniu 2001 r. ze stroną afgańską oraz rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ 1386, powołującej operację pokojową zgodnie z treścią rozdziału VI Karty Narodów Zjednoczonych. Tym samym misja ISAF była operacją reagowania kryzysowego (AJP 3.- 4), czyli operacją wspierania pokoju (AJP 3. - 4.1), a dokładnie ze względu na podstawy prawne i cele – operacją wymuszenia pokoju (ang. *peace enforcement operation*).

SŁOWA KLUCZOWE: Afganistan, konflikt, NATO, operacja reagowania kryzysowego, pokój, terroryzm

ISAF MISSION IN AFGHANISTAN AS AN EXAMPLE OF CRISIS RESPONSE AND PEACE ENFORCEMENT OPERATIONS

ABSTRACT: The attack on the WTC in New York on September 11, 2001 is a breakthrough date in the history of terrorism and conflicts in the modern world. It was an unprecedented example of an asymmetric attack by a weaker party on a hyperpower aspiring to play a dominant role in the politics of the modern world. The terrorist attack in New York forced the creation of an international anti-terrorist coalition, which launched an armed intervention in Afghanistan to eliminate the Al-Qaeda terrorist network and the Taliban supporting it. The basis of ISAF operation was guaranteed by the provisions of the agreement concluded in Bonn in December 2001, with the Afghan side and based on UN Security Council Resolution 1386, establishing peacekeeping operations in accordance with Chapter VI of the United Nations Charter. Therefore, the ISAF mission was a typical crisis response operation (AJP 3.-4), i.e., a peace support operation (AJP 3.-4.1), and precisely due to its legal basis and objectives, a peace enforcement operation.

KEYWORDS: Afghanistan, conflict, crisis response operation, NATO, peace, terrorism

WPROWADZENIE

Nauki o stosunkach międzynarodowych nieco inaczej niż pojęcie wojny traktują kategorię „konfliktu zbrojnego”, interpretowanego jako różnorodne formy walki zbrojnej, w tym niewypowiedzianej, również z udziałem stron niebędących podmiotami prawa międzynarodowego. Konflikt zbrojny poprzedza określony antagonizm i narastająca sprzeczność interesów,

skutkujące akcją konfliktową i werbalną. Akcje konfliktowe cechujące się użyciem siły mutują następnie w konflikt zbrojny, jednak sposób wkroczenia w etap działań zbrojnych jest zróżnicowany. Oba pojęcia: wojna i konflikt zbrojny stosowane są tożsamo przy eksponowaniu elementu walki zbrojnej¹. Na potrzeby niniejszego artykułu autor pojęcia misja i operacja stosować będzie zamiennie.

Deklarowana zapowiedź o „końcu historii”² nie została urzeczywistniona, gdyż wciąż obserwujemy rywalizację ideologiczną na świecie. Walka o utrzymanie pozycji i sfery wpływów powróciła jako zasadniczy aspekt międzynarodowych relacji. Wybuchł bezprecedensowy konflikt pomiędzy ideologią fundamentalizmu islamskiego a liberalizmem świata Zachodu³.

Współczesny świat postzimnowojenny stał się areną nowych konfliktów oraz wojen o odmienną specyficę i źródłach. Postępujące procesy globalizacji świata stały się jednymi z wielu determinantów współczesnych zagrożeń w relacjach międzynarodowych. Wojny i konflikty zbrojne jako sposoby rozwiązywania sporów pomiędzy stronami weszły w kolejną erę jakości i metody działania. Współczesny terroryzm po zamachach 11 września 2001 r. stał się jednym z głównych czynników destabilizujących bezpieczeństwo i ład międzynarodowy. Ze względu na swój asymetryczny charakter pozostaje nadal zagrożeniem wyjątkowo trudnym do zneutralizowania. Terroryzm wymusił też wypracowanie nowych form jego zwalczania. Jedną z tego typu metod stały się operacje reagowania kryzysowego mieszczące się w sferze aktywności NATO. Współczesne konflikty zbrojne i wojny spowodowały aktywność NATO w sytuacjach kryzysowych celem zapobiegania im, zwalczania i pomocy stabilizacyjnej po ich zakończeniu. Przedmiotowa aktywność NATO jest nadal zasadna, a operacje reagowania kryzysowego ciągle odgrywają dużą rolę w zapewnieniu bezpieczeństwa międzynarodowego i pokoju.

Celem artykułu jest pokazanie misji ISAF (ang. *International Security Assistance Force*) jako operacji reagowania kryzysowego i wymuszania pokoju w Afganistanie w latach 2001-2014. Na potrzeby wywodu naukowego autor podjął próbę odpowiedzi na następujące pytanie badawcze: czy misja ISAF była operacją, która powinna doprowadzić do stabilizacji sytuacji w Afganistanie i zapewnić bezpieczeństwo w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym tego państwa? Hipoteza badawcza wygląda następująco: koalicja międzynarodowa działająca w ramach misji ISAF posiadała uprawnienia mandatowe umożliwiające przeprowadzenie istotnych zmian w Afganistanie. Wywód naukowy przeprowadzony został poprzez podstawową analizę podstaw prawno-organizacyjnych operacji reagowania kryzysowego i wymuszania pokoju oraz specyfiki działań misji ISAF w warunkach kryzysu w Afganistanie. Przy opracowaniu artykułu wykorzystano publikacje naukowe dotyczące współczesnych konfliktów zbrojnych, terroryzmu i operacji reagowania kryzysowego oraz przeprowadzono analizę źródeł tekstowych będących podstawą działań mandatowych operacji ISAF.

¹ B. Barnaszewski, *Współczesny konflikt zbrojny – państwo ubezwłasnowolnione*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Łądowych we Wrocławiu” 2008, nr 3, s. 72.

² Zobacz szerzej: F. Fukuyama, *Koniec historii*, tłum. T. Bieroń, M. Wichrowski, Poznań 1996.

³ A. Kołodziejczak, *Konflikty zbrojne ery globalizacji – teorie i podejście badawcze*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2022, nr 19, s. 50-51.

OPERACJE REAGOWANIA KRYZYSOWEGO I WYMUSZANIA POKOJU W REALIACH DZIAŁAŃ NATO

W 1991 r. podczas szczytu NATO w Rzymie podjęto między innymi dyskusję związaną z organizacją przedsięwzięć wykraczających swym charakterem poza obronę kolektywną i podpisano pierwszy, zasadniczy dokument, nazwany Koncepcją Strategiczną Sojuszu. W latach 1991-1999 aktywność NATO w przedmiotowym zakresie cechowała się wspieraniem pokoju, pomocą humanitarną i zapobieganiem eskalacji konfliktów. W 1995 r. w Bośni NATO zainicjowało działania spoza art. 5 dotyczące kolektywnej obrony państw członkowskich (SFOR i IFOR). Podczas szczytu NATO w Waszyngtonie w 1999 r. opracowano koncepcję kluczową dla znaczenia tego rodzaju działań. Tym samym NATO zdefiniowało zasadność interwencji Sojuszu w operacje zapobiegające militarnym i niemilitarnym konfliktom zagrażającym bezpieczeństwu Paktu oraz regionów i państw zlokalizowanych poza obszarem traktatowym⁴.

W wyniku poszerzenia zadań oraz zaakceptowania przez NATO prowadzenia misji poza obszarem Sojuszu, co zostało zapisane w rzymskiej deklaracji z 1991 r., NATO zmieniło typową działalność organizacji wspólnej samoobrony, ewoluując w kierunku organizacji bezpieczeństwa zbiorowego⁵.

Celem zwiększenia efektywności z zakresu reagowania kryzysowego NATO w okresie 1994-2004 stworzyło sieć partnerstw i przeprowadziło zmiany w strukturze dowodzenia, np. tworząc nowe dowództwa w Neapolu i Brunssum. Powołano również siły odpowiedzi (NRF) (ang. *NATO Response Force*) gwarantujące zdolność do organizowania misji reagowania kryzysowego oraz kolektywnej obrony⁶.

Zamachy terrorystyczne z 2001 r. skutkowały zaangażowaniem NATO w zwalczanie terroryzmu, co przełożyło się na rozpoczęcie operacji ISAF w Afganistanie. Podstawowe zasady dotyczące prowadzenia operacji reagowania kryzysowego są zapisane w AJP-01 (D)⁷, tzw. doktrynie operacji połączonych, wydanej po szczycie NATO w Lizbonie w 2010 r. Aktem uszczegółowiającym wyżej wymieniony i podporządkowanym mu pozostaje tzw. Allied Joint Doctrine for Non-Article 5 Crisis Response Operations [AJP-3.4(A)] – Sojusznicza Doktryna Operacje Reagowania Kryzysowego spoza Artykułu 5. Doktryna AJP-3.4(A) operacje reagowania kryzysowego definiuje jako: wieloaspektowe czynności wykraczające poza artykuł 5, których zadaniem jest neutralizacja konfliktów, realizacja celów humanitarnych i zarządzania kryzysowego. Polska respektuje własny dokument doktrynalny, mówiący, iż w trakcie operacji reagowania kryzysowego spoza Artykułu 5 (NA5CRO) realizowane są wielonarodowe operacje NATO służące zapobieganiu konfliktom na obszarze Paktu i poza jego terenem. W ramach

⁴ M. Kwiecińska, *Znaczenie i rola operacji reagowania kryzysowego dla międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2015, nr 1, s. 40.

⁵ T. Bąk, *Misje stabilizacyjne i operacje pokojowe metodą rozwiązywania konfliktów militarnych*, „Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych” 2012, nr 1, s. 200.

⁶ F. Bryjka, *Przyszłość reagowania kryzysowego w nowej strategii NATO*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2022, nr 118, s. 1.

tych działań mieszczą się pomoc humanitarna i zarządzanie kryzysowe prowadzone w sposób dający gwarancję deklaracyjnych celów NATO⁷. Działania takie pozostają ważnym elementem odpowiedzialności międzynarodowej, ukierunkowanej na zminimalizowanie lub wyeliminowanie stosowania siły we współczesnych relacjach międzynarodowych⁸.

W odróżnieniu od obowiązku postępowania związanego z samoobroną, decyzja o udziale w NA5CRO jest dobrowolna i podejmowana przez członków NATO drodze porozumienia⁹. Zgodę na zaangażowanie NATO w operacje podejmuje Rada Północnoatlantycka na wniosek Sekretarza Generalnego NATO lub państwa albo grupy państw członkowskich, zgłoszony na prośbę Rady Bezpieczeństwa ONZ lub Stałej Rady OBWE, które definiują mandat przedmiotowej operacji¹⁰.

Operacje reagowania kryzysowego są zazwyczaj utożsamiane z operacjami pokojowymi ONZ i UE, co wynika z błędnego rozumienia pojęcia NA5CRO i odróżnienia ich od innych typów operacji realizowanych przez podmioty prawa międzynarodowego. Operacje reagowania kryzysowego zawierają czynności o charakterze stabilizacyjnym, pokojowym, gospodarczym i bojowym. Operacja ISAF w Afganistanie dotyczyła wsparcia pokoju typu wymuszania go, w jej trakcie prowadzono również działania związane ze zwalczaniem działań nieregularnych prowadzonych przez talibów. To zasadniczo wpływało na zdefiniowanie tego rodzaju operacji¹¹.

Operacja wymuszania pokoju pojmowana jest jako interwencja militarna mająca na celu rozdzielenie skonfliktowanych stron. Realizowana jest za zgodą jednej ze stron zaangażowanych w konflikt. W jej trakcie prowadzone są działania zgodnie z rozdziałem VI Karty Narodów Zjednoczonych w sytuacji zaistnienia przesłanek wskazujących na kryzys instytucji państwowych lub celem przywrócenia bezpieczeństwa zagrożonej ludności¹².

Polityczne i militarne wymagania dotyczące udziału państwa w określonych operacjach powinny być jasno zdefiniowane i uwzględnione w planach działań. Restrykcje polityczne muszą być zminimalizowane w takim zakresie, aby dowodzący operacjami dysponowali optymalną elastycznością, podejmując działania mandatowe¹³.

Operacje wsparcia pokoju (ang. *peace support operations*) prowadzone w ramach NA5CRO wykorzystują też metody dyplomatyczne, wojskowe i cywilne, których celem jest

⁷ M. Kwiecińska, op. cit., s. 41-42. Zobacz szerzej: *Operacje reagowania kryzysowego spoza artykułu 5. DD/3.4.(A)*, MON, Centrum Doktryny i Szkolenia Sił Zbrojnych, Bydgoszcz 2013, s. 18, *AAP-6 Słownik terminów i definicji NATO*, Agencja Standaryzacji NATO, <https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf> (8.11.2023), *Allied Joint Doctrine for non-article 5 Crisis Response Operations 3.4 (A)*, Agencja Standaryzacji NATO, <https://www.ismllw-be.org/wp-content/uploads/2019/04/004.-ajp-3.4a-rd1.pdf> (8.11.2023).

⁸ P. Żarkowski, *Zasady użycia sił zbrojnych w operacjach pokojowych*, „Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne” 2015, nr 12, s. 185. Zobacz szerzej: Ł. Jureńczyk, *Polska misja w Afganistanie. Wojsko Polskie w operacji reagowania kryzysowego NATO*, Bydgoszcz 2016.

⁹ M. Kwiecińska, *Operacje reagowania kryzysowego w świetle koncepcji strategicznej NATO*, „Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej” 2015, nr 2, s. 94.

¹⁰ T. Olejaż, *Operacje pokojowe NATO*, „Modern Management Review” 2015, nr 22(3), s. 163.

¹¹ M. Kwiecińska, *Znaczenie i rola...*, op. cit., s. 45.

¹² M. Musioł, *Operacje pokojowe i dyplomacja prewencyjna oraz ich podstawy w polityce zewnętrznej UE w XXI wieku*, „Rocznik Bezpieczeństwa Międzynarodowego” 2013, t. 7, s. 339.

¹³ T. Bąk, op. cit., s. 202.

utrzymanie lub przywrócenie pokoju, zasadniczo pokrywające się z celami Karty Narodów Zjednoczonych. Operacje te mogą służyć zapobieganiu konfliktom, wymuszaniu, tworzeniu i budowaniu pokoju oraz operacjom humanitarnym. Wymuszanie pokoju (ang. *peace enforcement*¹⁴) ma skutkować kontrolą przyjętych porozumień oraz podpisaniem ich w sytuacji, kiedy strony konfliktu nie potrafią osiągnąć kompromisu. Gdy zawodzą narzędzia niemilitarne, istnieje możliwość wykorzystania metod militarnych zgodnych z mandatem. Potencjalne kroki NATO nie wymagają akceptacji wszystkich podmiotów konfliktu. Środki niemilitarne i militarne praktykowane są celem utrzymania pokoju (ang. *peace keeping*). Przedmiotowy typ operacji jest wykorzystywany, kiedy strony konfliktu zawiesiły broń lub zawarły pokój i starają się go respektować¹⁵.

W związku z powyższym należy zaznaczyć, że operacja wymuszania pokoju niesie ze sobą prawdopodobieństwo zastosowania siły lub jej użycie w celach pokojowych, co jest kontrreakcją na konflikt lub inne, istotne zagrożenia bezpieczeństwa. Kroki te są środkiem ostatecznym w czasie neutralizowania sytuacji kryzysowych, tak więc decyzja o ich zastosowaniu musi być świadoma politycznie i mieć przełożenie na precyzyjny i jasny mandat ONZ adresowany do realizacji przez profesjonalne komponenty wojskowe. Operacje reagowania kryzysowego spoza art. 5 NATO różnią się więc od klasycznych działań wojskowych utożsamianych z działaniami militarnymi¹⁶.

Operacje reagowania kryzysowego prowadzone celem stabilizacji i odbudowy państw często postrzegane są jako odrębne działania, co ma być ewidentną próbą wyeksponowania ich rangi i specyfiki. Dlatego też rekonstrukcja i stabilizacja jest podstawą działań i zadań podejmowanych w ramach i w trakcie operacji reagowania kryzysowego. Należy zaznaczyć, że zakres przedsięwzięć nie jest przypadkowy, lecz precyzyjnie ukierunkowany na osiągnięcie zakładanego celu, co stanowi jednocześnie jednolity proces tej operacji. Powinien być on pojmowany jako ciąg zmian realizowanych w ramach operacji reagowania kryzysowego, opracowanych w jej planie szczegółowym¹⁷.

UWARUNKOWANIA I SPECYFIKA MISJI ISAF W AFGANISTANIE W ŚWIETLE WSPÓŁCZESNEGO ZAGROŻENIA TERRORYZMEM

Specyfikę operacji reagowania kryzysowego typu wymuszanie pokoju oceniano głównie przez przebieg operacji ISAF w Afganistanie. Jednym z priorytetów miały być kwestie społeczne. Jak zaznaczył jeden z dowódców tej operacji, amerykański generał D. Petraeus: „Nigdy

¹⁴ „Wysiłki na rzecz wsparcia pokoju, mające na celu zakończenie działań wojennych poprzez zastosowanie szeregu środków przymusu, w tym użycie siły militarnej. Prawdopodobnie zostanie ona przeprowadzona bez strategicznej zgody niektórych, jeśli nie wszystkich, głównych skonfliktowanych stron”. Zobacz szerzej: *Allied Joint Doctrine for non-article 5 Crisis Response Operations 3.4 (A)*, Agencja Standaryzacji NATO, <https://www.ismllw-be.org/wp-content/uploads/2019/04/004.-ajp-3.4a-rd1.pdf>, (8.11.2023).

¹⁵ M. Kwiecińska, *Znaczenie i rola...*, op. cit., s. 45-46.

¹⁶ W. Zawadzki, *Operacje reagowania kryzysowego NATO spoza artykułu 5 Traktatu Waszyngtońskiego*, „Zeszyty Naukowe WSA. Nauki Społeczne i Humanistyczne” 2016, nr 63, passim.

¹⁷ M. Marszałek, I. Denysiuk, *Elementy procesu stabilizacji i odbudowy państw*, „Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej” 2013, nr 4 s.5-6. Zobacz szerzej: M. Marszałek, *Operacje reagowania kryzysowego NATO. Istota – Uwarunkowania – Planowanie*, Warszawa 2013.

nie wolno nam zapominać, że środkiem ciężkości w tej walce jest naród afgański; to oni ostatecznie zdecydują o przyszłości Afganistanu (...). Aby uzyskać poparcie Afgańczyków, wdrożono działania mające na celu realizację wizji zdobycia serc i umysłów (WHAM – *winning hearts and minds*). Jednak z powodu popełnionych przez koalicjantów błędów i licznych strat wśród ludności cywilnej nie przyniosła ona zakładanych efektów. Operacja ISAF, cechująca się przecież wieloma sukcesami i początkowym zaufaniem społeczności afgańskiej, z upływem czasu zaczęła tracić poparcie z jej strony. Ogromne wydatki finansowe na bezpieczeństwo skutkowały zaniedbaniem potrzeb społecznych, co związane było też z lekceważeniem tożsamości cywilizacyjnej Afgańczyków. Próba wdrożenia „zachodnich” wzorców demokracji i kultury w państwie, w którym obce są takie tradycje, okazało się porażką¹⁸.

W przypadku Afganistanu NATO miało problemy z identyfikacją czynników destabilizujących środowisko bezpieczeństwa, co przełożyło się w tej kryzysowej sytuacji na skuteczne zarządzanie nią i jej opanowanie oraz stabilizację skonfliktowanego środowiska i wspieranie działań służących odbudowie kraju¹⁹.

Warto zaznaczyć jednak, iż początek operacji ISAF w Afganistanie miał miejsce w realiach państwa upadłego, w którym nie działały instytucje rządowe oraz administracja i infrastruktura kraju. Było to konsekwencją długoletniej wojny domowej w tym państwie i destrukcyjnych rządów talibów²⁰.

W 2010 r. przyjęta została kolejna strategiczna koncepcja Sojuszu, która zakładała znikome ryzyko konwencjonalnej wojny na obszarze północnoatlantyckim i określała jako priorytet zwalczanie terroryzmu, a jego zasadniczym elementem było dla NATO zaangażowanie w Afganistanie. Traktat północnoatlantycki definiuje ogólne ramy polityczne i prawne NATO, natomiast strategia określa priorytety i precyzuje kierunki rozwoju polityki kolektywnej. Na podstawie traktatu gwarancje obrony sojuszniczej zawarte w art. 5 obowiązują na obszarze euroatlantyckim, jednak zasady konsultacji (art. 4) dają podstawy do reagowania na zagrożenia niezwiązane bezpośrednio z groźbą militarnej agresji i niemające ram geograficznych. W strategii z 2010 r. NATO potwierdziło, że kolektywna obrona jest jego głównym zadaniem, ale do swoich podstawowych misji zaliczyło również reagowanie kryzysowe i wspólne bezpieczeństwo. NATO zaznaczyło, że terroryzm jest jednym z głównych zagrożeń o widocznie globalnym charakterze, a zagrożenia lub konflikty poza terytorium NATO mogą bezpośrednio oddziaływać na bezpieczeństwo Sojuszu. Wskazane rozłożenie akcentów w powiązaniu z małym ryzykiem zbrojnego ataku na terytorium NATO i zmniejszającymi się wydatkami na obronność spowodowały, że większość koalicjantów jako priorytet postrzegają zwalczanie terroryzmu i operację w Afganistanie²¹.

¹⁸ M. Kwiecińska, *Operacje reagowania...*, op. cit., s. 98.

¹⁹ A. Brzoza, M. Fryc, *Strategiczne Centrum Zarządzania Kryzysowego NATO. Czy sprosta wyzwaniom bezpieczeństwa*, „Bellona” 2012, 3, s. 96.

²⁰ M. Marszałek, I. Denysiuk, op. cit., s. 220.

²¹ W. Lorenz, *Nowa strategia NATO – jak przywrócić priorytet kolektywnej obronie*, „Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych” 2021, nr 6, s. 1-2.

Rok 2001 został określony w światowych mediach jako początek stulecia terroryzmu i religijnych fundamentalizmów, które będą mieć oblicze konfliktów zbrojnych i globalnych napięć. Przełom XX i XXI wieku to był czas eskalacji dramatycznych ataków terrorystycznych, a sami zamachowcy sukcesywnie dążyli do zwiększania efektu psychologicznego organizowanych zamachów²².

Zamachy z 11 września 2001 r. stały się impulsem do istotnych zmian prawnych i organizacyjnych w sferze neutralizacji zjawiska terroryzmu w wymiarze globalnym. Hasło „globalnej wojny z terroryzmem” było usprawiedliwieniem dla zastosowania nie do końca rozsądnych i zasadnych rozwiązań kontrterrorystycznych, a bezwzględny pościg za terrorystami uwolnił obcy do tej chwili zakres zastosowania instytucji stanu wyższej konieczności²³. Dynamika rozwoju i złożoność terroryzmu w sposób istotny utrudniają walkę z tym zagrożeniem. Terroryzm i związane z nim zamachy to zagrożenia, z którymi zmagają się współczesny świat²⁴.

Terroryzm cechuje zmienność w czasie, wykorzystywanie przez zamachowców nowinek technicznych, ewolucja metod działania, wieloaspektowość celów i motywacji związanych ze sferą polityki. Terroryzm to taki akt przemocy, który ma na celu zwrócenie uwagi i dzięki zdobytemu rozgłosowi pragnie przekazać konkretne przesłanie, mające odzwierciedlenie w słowach: „My chcemy szokować ludzi. To nasz sposób komunikowania się z nimi”²⁵.

Terroryzm jako zjawisko o profilu asymetrycznym jest zagrożeniem powstałym podczas konfliktów między stronami, z których jedna w wyniku zróżnicowania potencjału militarnego, logistyki oraz różnic cywilizacyjnych podejmuje decyzję o wszczęciu działań asymetrycznych. Działania asymetryczne w wykonaniu terrorystów oceniać można w kontekście działań niekonwencjonalnych z perspektywy przeciwnika, a sama „asymetryczność” związana jest z działaniem słabszej strony konfliktu²⁶.

Na przestrzeni wielu ostatnich lat można było obserwować ogromną kumulację islamskiego arsenału nienawiści do USA oraz ich europejskich aliantów. Zostało to wykorzystane przez islamskich radykałów, a dzisiejsi terroryści są skupieni bardziej na zemście niż realizacji zakładanych celów politycznych²⁷.

Operacja ISAF nie miała charakteru stabilizacyjnego, bowiem termin ten związany jest z doktryną US Army i stanowi całą gamę jej działań wspierających dyplomację rządu USA. W oparciu o porozumienie podpisane w grudniu 2001 r. w Bonn pomiędzy stroną afgańską reprezentowaną przez przedstawicieli liczących się ugrupowań afgańskich i NATO, jak również na podstawie rezolucji Rady Bezpieczeństwa ONZ 1386 powołującej operacje pokojowe oraz rozdziału

²² R. Borkowski, *Refleksja nad stanem świata w 20 lat po dramacie 11 września 2001 r.*, [w:] *Dwie dekady walki z terroryzmem*, P. Piasecka, K. Matuszewska, R. Borkowski (red.), Warszawa 2022, s. 14-15.

²³ J. Stelmach, (red.), *Terroryzm i antyterroryzm w opiniach ekspertów w XX rocznicę zamachów na WTC i Pentagon*, Warszawa 2021, s. 10.

²⁴ D. Hanik, *Zjawisko terroryzmu we współczesnym świecie – wybrane zagadnienia*, [w:] *Bezpieczeństwo. Prawa człowieka. Stosunki międzynarodowe*, M. Milczanowski, G. Pawlikowski, K. Żarna (red.), T.V, Rzeszów 2023, s. 55-56.

²⁵ T.R. Aleksandrowicz, *Prognozowanie zagrożeń terrorystycznych. Aspekty metodologiczne*, Warszawa 2022, s. 74-75.

²⁶ K. Liedel, *Zwalczanie terroryzmu międzynarodowego w polskiej polityce bezpieczeństwa. Zarządzanie bezpieczeństwem*, Warszawa 2010, s. 17.

²⁷ B. Hołyst, *Bezpieczeństwo gatunku ludzkiego*, Warszawa 2016, s. 290.

VI Karty Narodów Zjednoczonych była klasyczną operacją reagowania kryzysowego (AJP 3.-4), konkretnie operacją wspierania pokoju (AJP 3. - 4.1), a dokładniej ze względu na zasady prawne i jej cele – operacją wymuszania pokoju (ang. *peace enforcement operation*)²⁸.

Od 2003 r. operacją kierowało NATO, którego państwa członkowskie na prośbę rządu Afganistanu zaakceptowały rozszerzenie działań ISAF. Zostało to potwierdzone rezolucją ONZ nr 1510 z 16 października 2003 r. i na jej podstawie mandat ISAF objął cały Afganistan. Operacja ISAF miała na celu zapewnienie pomocy dla rządu afgańskiego w rozszerzeniu kontroli na obszarze tego kraju i jego odbudowie. Ponadto operacja ta miała zapewnić siłom bezpieczeństwa Afganistanu pomoc w procesie rozbicia, demobilizacji i likwidacji regionalnych grup zbrojnych. Personel ISAF otrzymał zadanie pomocy w odbudowie i szkoleniu afgańskich władz oraz struktur bezpieczeństwa²⁹.

Realia operacji ISAF w Afganistanie szybko zweryfikowały swoje główne założenia, bowiem zaistniała konieczność prowadzenia konfliktu według zasad COIN (ang. *counter insurgency*: działania przeciwpartyzanckie – przyp. A.M.). W tym przypadku podstawowym celem COIN stała się neutralizacja partyzantki talibów i ich zaplecza³⁰.

Operacja ISAF w Afganistanie to zestaw konkretnych zadań o charakterze bojowym, wymuszania i utrzymania pokoju, wsparcia władz wszystkich poziomów administracji. Dlatego operację COIN realizowano w obszarze działań bojowych i poza nimi. Podstawowymi elementami sukcesu operacji COIN były: przychylność władzy, akceptacja ze strony Afgańczyków oraz sprawnie i efektywnie działające siły zbrojne tego państwa³¹. Strategicznym warunkiem sukcesu działań COIN prowadzonych w operacji ISAF było proporcjonalne dyslokowanie sił i środków. Struktury misji na poziomie lokalnym miały zapewnić gwarancję bezpieczeństwa ludności i ochrony jej przed działaniem terrorystów³².

Jednak porażki w taktyce COIN operacji ISAF wymusiły na dowództwie misji redefinicję koncepcji działań w 2009 r., kiedy to podjęto decyzję o konieczności istotnego podniesienia ich efektywności. Planowano zrealizować ten cel poprzez lepszą koordynację działań i większe zaangażowanie sił i środków³³.

Misja ISAF wpłynęła na stabilizację sytuacji w Afganistanie na tyle, iż zaistniały przesłanki zbudowania demokratycznego i bezpiecznego państwa afgańskiego. Jednocześnie założono całkowitą neutralizację ruchu partyzanckiego talibów i innych organizacji terrorystycznych. W pierwszych latach misji ISAF tego typu przedsięwzięcia były relatywnie łatwe – po rozbiciu sił talibów

²⁸ J. Trembecki, *Sztuka operacyjna a strategia w Afganistanie*, „Bellona” 2010, nr 1, s. 67. Vide P. Uhma, *Uchwały prawotwórcze Rady Bezpieczeństwa ONZ*, Kraków 2018, s. 113, *Rozdział VI Karty Narodów Zjednoczonych*, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1945-r6.html> (8.11.2023).

²⁹ M. Trzpił, *Afganistan jako największe współczesne wyzwanie dla NATO*, „Bezpieczeństwo Narodowe” 2009, 11, s. 52.

³⁰ K. Danielewicz, *Komórka sztabowa 2X w operacji typu COIN – wybrane zagadnienia*, „Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego” 2013, 8, s. 170.

³¹ W. Sójka, *Działania specjalne w operacjach przeciwpartyzanckich w wybranych konfliktach zbrojnych XXI wieku*, „Wiedza Obronna” 2020, 270(1), s. 52.

³² Ibidem, s. 53.

³³ B. Belica, *NATO wobec konfliktu w Afganistanie: wyzwanie na miarę XXI wieku*, „ANTE-PORTAS. Studia nad Bezpieczeństwem” 2014, 1, s. 37.

w ramach operacji „Trwała Wolność”. Niestety pomoc finansowa i wojskowa USA, ONZ czy też NATO nie była jednak wystarczająca, a tym samym nie doprowadziła w konsekwencji do trwałej poprawy sytuacji w Afganistanie³⁴. To mogło nastąpić tylko w przypadku zmiany strategii operacji ISAF poprzez zintensyfikowanie prowadzonych działań ofensywnych, mających na celu zadanie partyzantce talibskiej strat osobowych i logistycznych³⁵.

Słusznie zauważył gen. Stanisław Koziej, mówiąc, że: „selektywne tropienie i zwalczanie grup terrorystycznych wewnątrz Afganistanu wraz z blokadą zewnętrzną jego terytorium powinno być podstawową treścią operacji sił międzynarodowych z mandatu Rady Bezpieczeństwa ONZ”³⁶. Talibowie i inne organizacje terrorystyczne praktykowały przemoc zbrojną wobec wojsk operacji ISAF, wykorzystując posiadane środki militarne, gdyż w konflikcie asymetrycznym naturalne jest stosowanie działań partyzanckich. Środki takie były i są nadal stosunkowo tanie oraz proste w zastosowaniu, umożliwiają zadanie istotnych strat stronie silniejszej, wpływają też na społeczeństwo, odstrasżając od pomocy kolaboracyjnej³⁷.

Talibowie okazali się przeciwnikiem niezmiernie trudnym, gdyż znając warunki panujące w Afganistanie, umieli przetrwać w nich przez długi czas. Posiadali liczne środki militarne z poprzednich wojen, znaczące zasoby finansowe np. z handlu narkotykami, cieszyli się poparciem sąsiedniego Pakistanu, stosowali skuteczną taktykę działań partyzanckich w znanym im terenie. Ponadto w Afganistanie aktywni zbrojnie byli lokalni watażkowie reprezentujący określone klany i plemiona, a polityka słabego, skorumpowanego i niemającego szerszego poparcia społecznego rządu Afganistanu utrudniała stabilizację sytuacji w tym kraju³⁸.

W czasie trwania operacji ISAF, jak również w latach późniejszych, ogromnym problemem w tym kraju było zjawisko korupcji. Zdaniem Kamila Kłyszajko: „(...) należy wymienić tutaj wszechobecną w Afganistanie korupcję na szczytach władzy, która nie ominęła także afgańskiej armii. Pomimo stacjonowania wojsk sojuszu w tym kraju od 2001 roku, w roku 2013 Afganistan zajmował przedostatnie miejsce w rankingu Transparency International. Po siedmiu latach sytuacja w tym kraju niewiele się poprawiła, ponieważ kraj ten w tym samym rankingu zajmował miejsce 165 na 180 krajów”³⁹.

³⁴ M. Łakomy, *Misja International Security Assistance Force w Afganistanie jako wyzwanie dla bezpieczeństwa międzynarodowego*, „Studia Politicae Universitatis Silesiensis” 2013, 11, s. 211; *Vide* J. Modrzejewska-Leśniewska, *Afganistan*, Warszawa 2010; Ł. Jureńczyk, *Wojna z talibami i Al-Kaidą. Afganistan w latach 1994-2012*, Toruń 2013.

³⁵ *Ibidem*, s. 226. *Vide* B. Berry, *Afghanistan: the beginning of the end*, <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2013/07/afghanistan-the-beginning-of-the-endgame/> (9.11.2023).

³⁶ S. Koziej, *Operacja NATO w Afganistanie w kontekście walki z terroryzmem*, referat na konferencji „NATO – historia i współczesność A.D. 2009”, Kraków, 15.10.2009 r., s. 5.

³⁷ Ł. Jureńczyk, *Główne przyczyny akceptacji przemocy niepaństwowych ugrupowań zbrojnych we współczesnym Afganistanie*, „Przegląd Politologiczny” 2020, 1, s. 24.

³⁸ *Ibidem*, s. 31.

³⁹ K. Kłyszajko, *Przyczyny niepowodzenia polityki amerykańskiej w Afganistanie*, „Przegląd Geopolityczny” 2022, nr 41, s. 113-114. *Vide* Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C 117/133, 2021, *Sytuacja w Afganistanie. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 16 września 2021 r. w sprawie sytuacji w Afganistanie (2021/2877(RSP))*; <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021IP0393&from=EN> (9.11.2023), Amnesty International, *Afganistan 10 lat później: Powolny postęp i stracone nadzieje*, https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2011/10/Afganistan_Karta_Praw_Czlowieka_051011.pdf (9.11.2023).

Misja ISAF pomimo współdziałania ze szkolonymi afgańskimi państwowymi Siłami Obrony i Bezpieczeństwa (ang. *afghan national Defense and Security forces* – anDSf) nie była w stanie zaprowadzić pokoju, bezpieczeństwa i stabilności⁴⁰. Operacja ISAF w Afganistanie zakończyła się 31 grudnia 2014 r., co wiązało się z wycofaniem z kraju istotnej części komponentu wojskowego sił międzynarodowych. Równocześnie 1 stycznia 2015 r. NATO rozpoczęło misję „Stanowczego wsparcia” (ang. „*Resolute Support*” mission – RSm), która miała za zadanie szkolenie, doradztwo i wspieranie afgańskiego wojska i sił bezpieczeństwa w utrzymaniu odpowiedzialności za sytuację w tym kraju⁴¹.

PODSUMOWANIE

Wyodrębnienie operacji reagowania kryzysowego spoza art. 5 było reakcją NATO na zmieniający się charakter globalnych zagrożeń. Wieloaspektowość operacji NA5CRO daje formalne podstawy reagowania na skomplikowane konflikty i kryzysy. Gwarantuje również zapewnienie poparcia społeczności międzynarodowych, gdyż podejmowane są zgodnie z prawem międzynarodowym i kartą Narodów Zjednoczonych⁴².

Dyskusję o roli reagowania kryzysowego NATO w nowej strategii determinowały doświadczenia z misji afgańskich. Pomimo prawie 20 lat politycznej, wojskowej i finansowej aktywności NATO na rzecz stabilizacji sytuacji w Afganistanie, w sierpniu 2021 r. ster władzy w Kabulu przejęli ponownie talibowie, pokonując uzbrojoną i wyszkoloną przez NATO i jego partnerów armię afgańską. Krytyce poddano formę zakończenia misji i ewakuację sił międzynarodowych oraz dyskutowano na temat zdolności NATO do skutecznego reagowania kryzysowego poza obszarem mandatowym, w regionach obcych kulturowo⁴³.

Misja ISAF była operacją reagowania kryzysowego i wymuszania pokoju, która powinna doprowadzić do stabilizacji sytuacji w Afganistanie i zapewnić bezpieczeństwo w wymiarze wewnętrznym i zewnętrznym tego państwa. Prowadzona była przy poparciu społeczności międzynarodowej oraz ogromnych nakładach finansowych i militarnych. Pomimo wielu koncepcji, praktycznej strategii działania i cząstkowych sukcesów jej wyniki w świetle obecnej sytuacji w Afganistanie wydają się być wielce dyskusyjne. Błędem byłoby jednak i pewnym uproszczeniem wskazywanie tylko i wyłącznie na winy koalicji międzynarodowej, których przecież nie brakowało. Sami Afgańczycy na sprostali wymaganiom, jakie przed nimi stanęły. Wydarzenia z 2021 r., kiedy to siły zbrojne i bezpieczeństwa Afganistanu w sposób haniebny

⁴⁰ Ł. Jureńczyk, *Sytuacja bezpieczeństwa w Afganistanie po zakończeniu misji ISAF*, „Teka of Political Science and International Relations – UMCS” 2019, 14, s. 43.

⁴¹ Ibidem, s. 50.

⁴² M. Kwiecińska, *Znaczenie i rola...*, op. cit., s. 50.

⁴³ F. Bryjka, op. cit., s. 2. Vide J.J. Collins, *Understanding War in Afghanistan*, Washington D.C. 2021, S. Rynning, *After Combat the Perils of Partnership: NATO and Afghanistan beyond 2014*, „Research Paper”. NATO Defense College, no. 80, Rome 2014, B. Zyla, L. Grant, *Lessons from NATO’s intervention in Afghanistan*, NDC Policy Brief, NATO Defense College, no. 5, Rome 2022.

i kompromitujący ustąpiły przed słabszymi liczebnie i gorzej uzbrojonymi talibami, potwierdziły obawy ekspertów prognozujących ten wariant wydarzeń.

Afganistan powrócił do sytuacji sprzed 2001 r. Nie można wykluczyć, że ponownie stanie się miejscem, które wygeneruje kolejny raz konflikt o wymiarze międzynarodowym.

BIBLIOGRAFIA

- Agencja Standaryzacji NATO. 2010. Allied Joint Doctrine for non-article 5 Crisis Response Operations 3.4 (A), <https://www.ismllw-be.org/wp-content/uploads/2019/04/004.-ajp-3.4a-rd1.pdf>.
- Agencja Standaryzacji NATO. 2012. AAP-6 Słownik terminów i definicji NATO, <https://wcnjik.wp.mil.pl/u/AAP6PL.pdf>.
- Aleksandrowicz Ryszard Tomasz. 2022. Prognozowanie zagrożeń terrorystycznych. Aspekty metodologiczne. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Amnesty International. 2011. Afganistan 10 lat później: Powolny postęp i stracone nadzieje, https://www.amnesty.org.pl/wp-content/uploads/2011/10/Afganistan_Karta_Praw_Czlowieka_051011.pdf.
- Bąk Tomasz. 2012. „Misje stabilizacyjne i operacje pokojowe metodą rozwiązywania konfliktów militarnych”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych*. 1: 185-206.
- Barnaszewski Bogusław. 2008. „Współczesny konflikt zbrojny – państwo ubezwłasnowolnione”. *Zeszyty Naukowe Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych*, 3(149):72.
- Belica Beata. 2014. „NATO wobec konfliktu w Afganistanie: wyzwanie na miarę XXI wieku”. ANTE - PORTAS. *Studia nad Bezpieczeństwem* 1(3): 27-41.
- Berry Ben. 2013. Afghanistan: the beginning of the end, <https://www.iiss.org/online-analysis/online-analysis/2013/07/afghanistan-the-beginning-of-the-endgame/>.
- Borkowski Robert. 2022. Refleksja nad stanem świata w 20 lat po dramacie 11 września 2001 r. W *Dwie dekady walki z terroryzmem*. 14-15. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Bryjka Filip. 2022. „Przyszłość reagowania kryzysowego w nowej strategii NATO”. *Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych* 118(2537).
- Brzoza Andrzej, Fryc Mateusz. 2012. „Strategiczne Centrum Zarządzania Kryzysowego NATO. Czy sprostą wyzwaniom bezpieczeństwa”. *Bellona* 3(670): 94-97.
- Collins J. Joseph. 2021. *Understanding War in Afghanistan*, Washington D.C: NDU Press.
- Danielewicz Krzysztof. 2013. „Komórka sztabowa 2X w operacji typu COIN – wybrane zagadnienia”. *Przegląd Bezpieczeństwa Wewnętrznego* 8(5): 170-188.
- Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej C 117/133. 2021. Sytuacja w Afganistanie. Rezolucja Parlamentu Europejskiego z dnia 16 września 2021 r. w sprawie sytuacji w Afganistanie. 2021/2877(RSP). <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/PL/TXT/PDF/?uri=CELEX:52021IP0393&from=EN>.
- Hanik Daniel. 2023. Zjawisko terroryzmu we współczesnym świecie – wybrane zagadnienia. W *Bezpieczeństwo. Prawa człowieka. Stosunki międzynarodowe*. 55-56. Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Hołyst Brunon. 2016. *Bezpieczeństwo gatunku ludzkiego*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.

- Jureńczyk Łukasz. 2013. *Wojna z talibami i Al-Kaidą. Afganistan w latach 1994-2012*. Toruń: Wydawnictwo Grado.
- Jureńczyk Łukasz. 2016. *Polska misja w Afganistanie. Wojsko Polskie w operacji reagowania kryzysowego NATO*, Bydgoszcz: Wydawnictwo UKW.
- Jureńczyk Łukasz. 2019. „Sytuacja bezpieczeństwa w Afganistanie po zakończeniu misji ISAF”. *Teka of Political Science and International Relations – UMCS* 14(2): 43-55.
- Jureńczyk Łukasz. 2020. „Główne przyczyny akceptacji przemocy niepaństwowych ugrupowań zbrojnych we współczesnym Afganistanie”. *Przegląd Politologiczny* 1: 19-34.
- Kart Narodów Zjednoczonych, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/onz/1945-r6.html>.
- Kłyszewko K. 2022. „Przyczyny niepowodzenia polityki amerykańskiej w Afganistanie”. *Przegląd Geopolityczny* 41: 103-119.
- Kołodziejczak Agnieszka. 2022. „Konflikty zbrojne ery globalizacji – teorie i podejście badawcze”. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne* 19: 50-51.
- Koziej Stanisław. 15.10.2009. *Operacja NATO w Afganistanie w kontekście walki z terroryzmem. Referat na konferencji „NATO – historia i współczesność A.D. 2009”*.
- Kwiecińska Monika. 2015. „Operacje reagowania kryzysowego w świetle koncepcji strategicznej NATO”. *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej* 2(14): 93-101.
- Kwiecińska Monika. 2015. „Znaczenie i rola operacji reagowania kryzysowego dla międzynarodowego pokoju i bezpieczeństwa”. *Obronność – Zeszyty Naukowe Wydziału Zarządzania i Dowodzenia Akademii Obrony Narodowej* 1(13): 39-53.
- Lakomy Mirosław. 2013. „Misja International Security Assistance Force w Afganistanie jako wyzwanie dla bezpieczeństwa międzynarodowego”. *Studia Politicae Universitatis Silesiensis* 11: 231-252.
- Liedel Krzysztof. 2010. *Zwalczanie terroryzmu międzynarodowego w polskiej polityce bezpieczeństwa. Zarządzanie bezpieczeństwem*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Lorenz Wojciech. 2021. „Nowa strategia NATO – jak przywrócić priorytet kolektywnej obronie”. *Biuletyn Polskiego Instytutu Spraw Międzynarodowych* 6(192): 1-2.
- Marszałek Maciej, Denysiuk Irmina. 2013. „Elementy wsparcia procesu stabilizacji i odbudowy państw”. *Zeszyty Naukowe Akademii Obrony Narodowej* 4(93): 5-30.
- Marszałek Maciej. 2013. *Operacje reagowania kryzysowego NATO. Istota – Uwarunkowania – Planowanie*, Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Modrzejewska-Leśniewska Joanna. 2010. *Afganistan*, Warszawa: Wydawnictwo Trio.
- MON. Centrum Doktryn i Szkolenia Sił Zbrojnych. 2013. *Operacje reagowania kryzysowego spoza artykułu 5. DD/3.4.(A)*.
- Olejaż Tadeusz. 2015. „Operacje pokojowe NATO”. *Modern Management Review* 22(3): 159-170.
- Rynning Sten. 2014. „After Combat the Perils of Partnership: NATO and Afghanistan beyond 2014”. *Research Paper. Nato Defense College no. 80*.
- Sójka Wojciech. 2020. „Działania specjalne w operacjach przeciwpartyzanckich w wybranych konfliktach zbrojnych XXI wieku”. *Wiedza Obronna vol. 270(1)*: 41-59.
- Stelmach Jarosław (red.). 2021. *Terroryzm i antyterroryzm w opiniach ekspertów w XX rocznicę zamachów na WTC i Pentagon*. Warszawa: Wydawnictwo Difin.
- Trembecki Jacek. 2010. „Sztuka operacyjna a strategia w Afganistanie”. *Bellona* 1:67.

- Trzpil Magdalena. 2009. „Afganistan jako największe współczesne wyzwanie dla NATO”. *Bezpieczeństwo Narodowe* 11(3): 50-73.
- Uhma P. 2018. *Uchwały prawotwórcze Rady Bezpieczeństwa ONZ*. Kraków: Oficyna Wydawnicza AFM.
- Żarkowski P. 2015. „Zasady użycia sił zbrojnych w operacjach pokojowych”. *Doctrina. Studia Społeczno-Polityczne* 12: 183-204.
- Zawadzki Wiesław. 2016. „Operacje reagowania kryzysowego NATO spoza artykułu 5 Traktatu Waszyngtońskiego”. *Zeszyty Naukowe WSA. Nauki Społeczne i Humanistyczne* 63(3): 41-60.
- Zyla Benjamin, Grant Laura. 2022. „Lessons from NATO’s intervention in Afghanistan”. *NDC Policy Brief*. In: <https://www.ndc.nato.int/news/news.php?icode=167>.